

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію Андрія Івановича Темченка
«Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та
семантичні трансформації»,
поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
зі спеціальності 07.00.05 – етнологія

Актуальність обраної теми дослідження. Сучасна українська етнологія має вагомі здобутки у вирішенні наукових завдань щодо вивчення традиційної культури, яка виконує важливу функцію у формуванні світоглядних стереотипів демократичного суспільства. Саме уніфікація й формулізація світоглядних елементів є домінантним аспектом у створенні ідеологічної платформи модерної Української держави. Вивчення міфології є складником університетських курсів з філософії, культурології, етнології, історії, мистецтвознавства, фольклористики, літературознавства, історичного мовознавства, що демонструє суспільну й наукову значущість цієї теми. Особливо актуальним є зацікавленість міфологією початку 90-х рр. ХХ ст. – етапі деформації та руйнації імперської ідеології, яка ґрунтувалася на принципах фізикалізму й редукціонізму. На відміну від прихованої експансивності, яка час від часу трапляється в російській науковій думці, українська етнологія зосереджує увагу на вивченні автохтонного міфу, у силоне поле якого потрапляють також лікувально-обрядові тексти. Незважаючи на те, що впродовж останніх десятиліть з'явилася значна кількість публікацій, присвячених замовлянням, пріоритетними залишаються питання щодо філософського осмислення накопиченого матеріалу й створення теоретичної та методологічної бази дослідження лікувального міфу. У цьому контексті актуальною видається робота А.І. Темченка, присвячена вирішенню зазначених вище проблем. Культурно-історичні студії на сьогодні є важливим складником процесу дослідження семантики й реконструкції міфологічних уявлень українців.

2. Наукові результати дисертаційної роботи. Дисертант уперше цілісно й системно дослідив міфологію лікувальних замовлянь з позицій антропного принципу. Зокрема, на прикладі лікувально-обрядових текстів схарактеризовано змістові співвідношення людського тіла й міфологічної картини світу слов'ян. Виконання такої роботи передбачає використання комплексних методів дослідження, що застосовують у контексті міждисциплінарного підходу. Реалізація антропного принципу має вияв у порівняльній характеристиці структури людського тіла з елементами ландшафту й окремими соціальними групами населення лісо-степної зони епохи бронзи і раннього середньовіччя. Крім візуальних аспектів міфологічної картини світу, таких як ландшафт, рослинність, водойми, поселення, автор проводить аналогії з уявленнями про людську душу й міфологією сновидіння. У процесі виконання наукового дослідження А.І. Темченка апелює до інших галузей гуманітарних наук, зокрема порівняльної лінгвістики, фонології, літературознавства, фольклористики, філософії, психології, археології, що, безсумнівно, є заслугою дисертанта.

Новаторською ідеєю можна вважати застосування нового методу дослідження лікувально-обрядових текстів, здійснюваного на двох рівнях: онтологічному й морфологічному. Онтологічний рівень передбачає вивчення замовляння як тексту культури, що зумовлює застосування історичного, порівняльного, семіотичного методів. Дослідження морфології тексту здійснюється на прикладі лінгвосеміотики. У дисертації вперше залучено принципово нові методики, зокрема фоносеміотики й синтасеміотики, що дає змогу по-іншому аналізувати семантичні особливості творення лікувальних текстів в діахронному й функціонування в синхронному вимірах.

3. Нові факти, отримані здобувачем. У дисертації А.І. Темченка уперше:

- запровадив до етнології поняття «антропний принцип», який використовували переважно в природничих науках, де фундаментальні властивості всесвіту є підґрунтям міфологічних вірувань про душу й тіло людини;

- визначив і теоретично обґрунтував доцільність застосування дворівневого методу вивчення лікувально-обрядових текстів, де зміст і форма перебувають у діалектичних зв'язках;

- залучив до наукового обігу власні польові матеріали, зібрані на території Херсонської (Новотроїцький р-н), Черкаської (м. Черкаси, Городищенський, Драбівський, Золотоніський, Черкаський, Чигиринський, Шполянський р-ни), Чернігівської (Ічнянський, Кобелянський, Носівський р-ни) областей;

- на матеріалах лікувально-обрядових текстів здійснив комплексні аналогії між елементами людського тіла й рівнями міфологічного всесвіту;

- виокремив основні тілесні константи міфологічної карти світу, які концентруються у верхній, середній і нижній частинах тіла-всесвіту, асоціюються із центральною нервовою, серцево-кровоносною та статевовидільною системами;

- реконструював вірування про тілесну душу й лексико-семантичні форми, що можуть бути рудиментарними залишками мови архаїчного лікувального обряду;

- частково відтворив міфологічні уявлення про тілесні функції, зокрема погляду, слуху, смаку, дотику;

- дослідив роль голосних, приголосних звуків, а також функцію наголосів у лікувальних замовляннях, з'ясував їх семантичні ознаки;

- розглянув ритмічні особливості організації замовляння як способу міфологізації та кодифікації обрядового тексту.

- для поглибленого вивчення міфологічної семантики замовлянь уперше в етнології застосовано фонологічний, акустико-артикуляційний, просодичний, синтаксичний методи.

4. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукові положення та висновки виконаного дослідження достатньо обґрунтовані, про що свідчить аналіз тексту дисертації, автореферату, змісту публікацій і монографій автора. Для висвітлення робочих гіпотез, тез й окремих понять А.І. Темченко залучає праці

з філософії, психології, культурології, лінгвістики, фонології, літературознавства, фольклористики й археології. У процесі написання роботи дисертант використовує польові матеріали, збірники текстів замовлянь, матеріали експедицій, музейні фонди, довідкову літературу, дисертації, автореферати, монографії, публікації вітчизняних і зарубіжних авторів. Дисертація А.І. Темченка виконана на ґрунтовній джерельній базі, яка охоплює праці українських і закордонних науковців й містить 690 позицій, з них – 109 джерел західноєвропейських дослідників. Науковий апарат, висвітлений у вступі й першому розділі дисертації, дає змогу сформулювати цілісне уявлення про структуру роботи, її інструментарій, способи інтерпретації отриманих результатів.

Виконане дослідження написане на належному науковому рівні. На нашу думку, дисертант володіє теорією проблеми й методами її дослідження. Досягненню визначеної мети, розв'язанню окреслених автором завдань на різних етапах наукового пошуку та формулюванню висновків наукового дослідження слугували обрані теоретичні, емпіричні й статистичні методи дослідження.

5. Практичне значення отриманих автором результатів. Результати дисертації залучено до навчального процесу в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. На матеріалі окремих розділів дисертації сформовано змістовні модулі дисциплін «Соціальна антропологія», «Фольклор і міф: теоретичні проблеми вивчення й інтерпретації» другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Етнологія» спеціальності 032 Історія та археологія.

6. Рекомендації щодо використання результатів і висновків дисертації. Результати наукового дослідження А.І. Темченка можуть бути застосовані під час складання навчальних планів і навчально-методичних комплексів першого (бакалаврського), другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти спеціальностей 014 Середня освіта (Історія), 014 Середня освіта (Мова і література), 031 Релігієзнавство, 032 Історія та археологія, 033

Філософія, 034 Культурологія, 035 Філологія. Узагальнені висновки, положення, джерельна база дослідження можуть бути підставою для подальших наукових розвідок з історії фольклору, етнології, соціальної філософії, аналітичної психології.

7. Оцінювання змісту дисертації та її завершеність. Дисертація А.І. Темченка має чітку структуру, яку визначає актуальність, мета й завдання. Дисертаційна робота містить вступ, чотири основних розділів зі змістовими підрозділами, висновки до кожного з них, загальні висновки, список використаних джерел і літератури, додатків.

Перший розділ дисертації «Магічно-лікувальні практики й міфо-фольклорна традиція» присвячений категоріально-понятійному аналізу досліджуваної проблеми, що дає змогу акцентувати на основних аспектах предмета дослідження. У розділі проаналізовано історію вивчення лікувально-обрядових текстів. Автор з'ясував, що існувало кілька етапів дослідження замовлянь, активність яких залежала від суспільно-політичної ситуації. Найбільш продуктивними вважають три етапи: перший окреслюють межами середини ХІХ – поч. ХХ ст., часу зародження й формування індустріального суспільства. Завершення цього етапу спричинене соціальними потрясіннями першої половини ХХ ст., наслідком яких стало панування партійного суб'єктивізму. Процеси, пов'язані з інтенсифікацією наукових досліджень, зумовлені двома чинниками: тимчасовою ідеологічною відлигою і впливом західної прогресивної думки. Отже, виникають радянські наукові школи: Московська й Гартуська, які пізніше частково нівелюють науковий потенціал, опосередковано трансформуючись на російські ідеологічні платформи. Третій етап знаменується отриманням Україною незалежності, унаслідок чого активізуються дослідження вітчизняних науковців, виникають нові осередки вивчення етнології, утворюють етнологічні кафедри при закладах вищої освіти.

Важливим елементом першого розділу є визначення методології дослідження. Провідними є ретроспективний і функціональний методи, що передбачає порівняння лексичної, змістової етимології тестів з іншими

жанрами міфопоетики, обрядовими діями, які їх супроводжують, а також об'єктами та явищами матеріальної культури. Відповідні дії є комплексними й дозволяють простежити семантичні і, як наслідок, функціональні зміни досліджуваного поняття. Крім цього, автор застосовує інші методи аналізу матеріалу, зокрема компонентний, дистрибутивний, генетичний, семіотичний, фоносемантичний, акустико-артикуляційний, просодичний, синтаксичний.

У другому розділі дисертації «Семантична онтологія і образна система лікувально-обрядових текстів» проаналізовано реалізацію ідеї антропоцентризму в традиційній лікувальній обрядовості, зокрема розглянуто окремі модифікації антропності, описані за допомогою «тексту тіла». Компонентами другого розділу є підрозділи й підпункти, де зацентровано на основних елементах антропності. Логіка структурування підрозділів має аналітичний принцип, зокрема спочатку досліджено моделювальні властивості тіла в порівняльному аспекті з міфологічною традицією слов'ян. Подальшим етапом є дослідження тілесної організації, зокрема голови (зору, слуху, нюху, смаку), серця, кровоносної системи, статевих і видільних органів, кістяка людини. Дослідження супроводжене візуальними додатками: порівняльними таблицями й ілюстраціями, що суттєво доповнює цінність фактичного матеріалу й аналітичних висновків.

У другому підрозділі другого розділу «Міфологія рахування в магічно-лікувальних практиках» досліджено операції із числами в лікувально-обрядових текстах, зокрема рахування, перерахування, вираховування, що зумовлює виникнення розгорнутих класифікацій, які вказують на причини походження духів хвороб, місця їхнього перебування й відсилання. Крім цього, обрядове рахування виконує іншу функцію, зокрема слугує засобом упорядкування і структурування міфологічної картини світу. Цікавими є філософські узагальнення автора щодо семантики числа в міфологічній картині світу, які виходять за межі методологічної бази етнології, що додає роботі наукової ваги.

Третій розділ дисертації «Хронотоп лікувального міфу» присвячено вивченню семантиці часу й простору в лікувально-обрядових текстах. Автор докладно досліджує два аспекти обрядового часу – сакральний і буденний, визначає його вияви в замовляннях і лікувальних обрядах. Притаманною особливістю лікувальних текстів є моделювання моменту повернення в час творення світу, із чим пов'язані поняттєві апеляції до образної символіки першого.

Організації обрядового простору присвячено підрозділ 3.2. «Просторова організація лікувального обряду», у якому розглянуто дві важливі теми. Перша щодо упорядкування горизонтально-периметрального простору, визначення його центру й окреслення меж периферії. Вертикальна структура міфологічної картини світу охоплює три рівні й розмежовує місця перебування сакральних небесних покровителів, людей і хтонічних нечистих істот, покійників. Друга тема присвячена семантиці просторово-тілесних розташувань, зокрема основних обрядових положень: лежання, сидіння й стояння, які в контексті лікувального обряду утворюють бінарно-змістові опозиції на кшталт «верх-низ», «живий-мертвий».

Змістовим елементом, що додатково висвітлює семантику обрядового хронотопу, є підрозділ 3.3. «Бестіарний код лікувального дискурсу», де на прикладі образів «чистих» і «нечистих» тварин досліджено обрядові елементи часу й простору. Автор з'ясував, що «чистими» тваринами є істоти, що символізують світло й міфологічний «верх» (півень, птах), «нечистими» - їхні антиподи (ворон, змія).

Об'єктом наукового дискурсу наступного підрозділу є міфоритуальна інтерпретація й обрядове значення сну та сновидіння в традиційних лікувальних практиках. На думку автора, у народній культурі сон сприймають як засіб містичного сполучення між світом людей і світом мертвих, що пояснює семантику сновидінь з покійниками, які в традиційній культурі трактують як індивідуальні містичні послання. Сюжети таких сновидінь нагадують архаїчні міфи про подорож культурного героя до потойбічного світу, де він

зустрічається з покійними родичами, вони передають йому священні знання або попереджають про небезпеку в майбутньому.

У четвертому розділі «Семантична морфологія лікувально-обрядового тексту як вербальна функціональна структура» зааналізовано морфологію тексту, зокрема його фонетику, лексику, синтактику й ритміку. На відміну від літературознавчих і мовознавчих студій автор намагається знайти закономірності у творенні обрядового тексту, які мають вияв у його гучності й експресії, насичені сильними або слабкими голосними, твердими, дзвінками або м'якими й глухими приголосними. А.І. Темченко вважає, що основні мотиви розпізнання й знищення хвороби мають свої ритмічні особливості, які стимулюють відповідну емоційну реакцію і, як наслідок, сприяють одужанню хворого. Доповненням в окремому підрозділі є опис семантики вокативних конструкцій угу, ого, агу, гей, як творення системи бінарно-змістових протиставлень.

Останній розділ присвячено сучасним аспектам функціонування лікувально-обрядових текстів, які мають вияв у нових психологічних ученнях про внутрішні причини захворювання й фізіологічні наслідки емоційних стресів, психозів і неврозів.

У висновках дисертант представляє загальні підсумки й положення, винесені на захист. Найбільш суттєвими є такі:

- 1) дослідження лікувально-обрядових текстів є комплексним і здійснено на перетині кількох гуманітарних галузей;
- 2) застосування антропного принципу дозволяє по-іншому тлумачити семантику лікувальних замовлянь, оскільки легітимізує методи дослідження, запозичені з інших наук;
- 3) лікувально-обрядові тексти є рудиментами давніх міфів, що пояснює змістові співвідношення людини і всесвіту, зокрема тілесну структуру порівняно з вертикальною (зорі, місяць, сонце) і горизонтальною (гори, ріки, дерева, печери) міфологічною картиною світу;

- 4) обрядові ототожнення тілесного й космічного пояснюють семантику ритуальних жертвоприношень на рівні тексту і на рівні тіла, властиві іншим індоєвропейським спільнотам;
- 5) реконструйовано рудименти давніх анімістичних вірування про тілесну душу;
- 6) уперше розглянуто міфологічну структуру людського тіла загалом, а також його елементів: голови, серця, кістяка, «утроби».
- 7) проаналізовано магичні методи лікування з використанням атрибутів «того» світу, визначено їх логіку й семантику;
- 8) висвітлено принципи організації часу й простору лікувального обряду, розглянуто їх елементи й логіку творення;
- 9) здійснено спробу реконструкції тотемних вірувань на прикладі дуальних образів «півня-ворона», «птаха-змій»;
- 10) на матеріалі замовлянь описано обряди й вірування, пов'язані зі сном і сновидіннями;
- 11) у контексті антропного принципу ґрунтовно досліджено міфологію рахування й семантику числа;
- 12) досліджено формотворчі елементи лікувального тексту: фонетики, лексики й синтактики як засобу творення обрядового тексту й ритуальної сугестії;
- 13) застосовуючи літературознавчі методики, досліджено функціональну семантику ритмічної організації лікувально-обрядових текстів;
- 14) визначено основні напрями трансформації давніх вірувань на сучасному етапі.

Загальний обсяг роботи – 478 сторінок, з них 380 сторінок основного тексту. Заслужують на увагу 14 додатків і 19 таблиць до дисертації на 25 сторінках, що розширюють зміст наукової роботи. Дисертація оформлена відповідно до вимог, у мовностилістичному оформленні тексту дослідження враховано особливості наукового стилю мовлення. Чітку логічну структурованість роботи забезпечують відповідні висновки й узагальнення.

8. Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації. Позитивно оцінюючи рецензовану дисертацію А.І. Темченко «Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації», дозволимо висловити окремі зауваження та побажання.

1. Позитивно оцінюючи комплекс методів наукового дослідження, треба зазначити, що в дисертації бракує пояснення щодо використання таких наукових методів, як класифікація й систематизація.

2. Практична цінність роботи значно зросла б, якби було представлено методичні рекомендації щодо формування навчально-методичних комплексів для вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації.

3. Об'єктивно оцінюючи джерела й наукову літературу дисертації, потрібно було б залучити статті із цієї проблематики, зокрема збірку «Міжнародні дослідження з усної магії» за редакцією Дж. Ропера (Charms, Charmers and Charming. International Research on Verbal Magic. Edited by Jonathan Roper. Hampshire, England and New York, Palgrave MacMillan, 2009), де опубліковано статті Л. Старк «Тіло виконавця замовляння і його поведінка як дзеркало самоідентифікації» (Laura Stark «The Charmer's Body and Behavior as a Window Onto Early Modern Selfhood»), а також стаття У. Волф-Кнатс «Замовлення як засіб адаптації» (Ulrika Wolf-Knuts «Charms as a Means of Coping»).

4. Дискусійними видаються окремі положення щодо семантики жертвоприношень (2.1.1. Моделювальні властивості тіла), зокрема порівняння з археологічним матеріалом іноді є не досить переконливими.

5. Дослідження семантики тілесної душі ґрунтуються на праці М. Поповича «Світогляд давніх слов'ян». На нашу думку, треба було б залучити також інші праці вітчизняних і зарубіжних науковців.

6. У своїй дисертації А.І. Темченко залучає до наукової дискусії окремих українських та іноземних дослідників, але в тексті не зазначає їхню національну та фахову ідентифікацію, що дещо ускладнює наукову комунікацію, змушує до самостійного пошуку даних про окремих персоналій.

7. Вивчаючи ритміку лікувального тексту, доцільно було б використати висновки й матеріали дослідниці лікувальної традиції О. Юдаєвої (Юдаева О. В. Повторяемость – основа композиции и функционирования текстов заговорного жанра. Научно-исследовательский журнал International research journal, Екатеринбург. 2016. URL :<https://research-journal.org/wp-content/uploads/2011/10/5-2-47-.pdf> (дата звернення: 18.11.2019)).

8. У процесі опису мотиву подорожі, можливо, потрібно було б провести паралелі з іншими фольклорними жанрами, зокрема казкою й поховальними голосіннями, що посприяло б створенню більш цілісної картини.

9. Дисертант іноді зловживає негуманітарною термінологією, наприклад: фрактал, формула тощо, а також порівняльною характеристикою з лексикою інших мов, що потребує залучення додаткової експертизи.

Проте висловлені зауваження й побажання мають подекуди суб'єктивні й дискусійні ознаки, суттєво не впливають на зміст, якість і загальне враження та позитивне оцінювання виконаного А.І. Темченка наукового дослідження.

9. Повнота викладення результатів дисертації в опублікованих працях. Результати здійсненого дослідження А.І. Темченка оприлюднено на 11 міжнародних конференціях і 11 всеукраїнських. Основний зміст і результати дисертації висвітлено в 40 наукових працях, з них 33 статті в провідних наукових фахових і наукометричних фахових часописах, 4 публікації – у зарубіжних виданнях, а також у 3 монографіях.

10. Ідентичність змісту автореферату та основних положень дисертації. Дисертація та автореферат оформлено відповідно до п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєнню вченого звання старшого наукового співробітника» від 24 липня 2013 року № 567 щодо докторських дисертацій та інших інструктивним вимогам МОН України. Структура й зміст автореферату ідентичні основним положенням дисертації. Наукові положення, висновки й рекомендації, наведені в авторефераті А.І. Темченка достатньо розкриті й обґрунтовані в рукописі дисертації.

11. Висновок. Аналіз дисертації, автореферату та опублікованих праць А.І. Темченка дає підстави зробити висновок про те, що наукова робота «Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації» є актуальним, завершеним, цілісним і самостійним дослідженням, яке має наукову новизну, теоретичне та практичне значення. У роботі отримано нові обґрунтовані результати, які дали змогу автору здійснити вирішення вище зазначених наукових питань.

Дисертація «Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації» відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 24 липня 2013 року № 567 та іншим вимогам МОН України, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.05 – етнологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук,

заслужений працівник освіти України,

проректор із науково-педагогічної роботи

ЗВО Донбаський державний педагогічний університет

 С.М. Швидкий

Підпис Швидкого С.М. засвідчую:

начальник відділу кадрів ЗВО

Донбаський державний педагогічний університет

 С.С. Сілін

